

Erməni faşizminin və onun himayədarlarının Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi cinayətlərin tarixi 200 ildən artıq bir dövrü əhatə edir. XVIII əsrin I yansında yaranmış Rusiya imperiyasının hərbi-siyasi işğal planlarında Cənubi Qafqaz, xüsusilə də Azərbaycan əraziləri mühüm yer tuturdu. Bu işğal planını həyata keçirmək üçün Rusiya imperiyasının hərbi-siyasi dairələri ermənilərdən bir ölümlə atəli olaraq istifadə faktına üstünlük verdilər. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində çar Rusiyası Qacarlar İrəni və Osmanlı imperiyası ərazilərindən Cənubi Qafqaz ərazilərinə 1 milyon 300 min nəfərdən çox erməni əhəlisini köçürmüşdü. 1905-1906-cı illərdə çar Rusiyası, 1918-1920-ci illərdə Sovet Rusiyası, Fransa, ABŞ və Böyük Britaniyanın, 1920-1991-ci illərdə SSRİ və 1992-2020-ci illərdə isə Qərbi dövlətləri ilə yanaşı, RF-nin bəzi hərbi-siyasi dairələri öz işğalçı planlarını reallaşdırmaq üçün ermənilərdən istifadə etmişlər.

XVIII əsrin I yansında çar Rusiyasını imperiyaya çevirən I Pyotr xarici siyasətində ən mühüm istiqamətlərdən biri Osmanlı Türkiyəsi ərazilərini və Qafqazı ələ keçirmək idi. Bu vəzifələrin həlli üçün isə Rusiya imperiyasına bu ərazilərdə həm çar, sovet və həm də müasir Rusiya Federasiyasının hakim dairələri nümayəndələrinin dedikləri kimi, hərbi-siyasi qüvvə - forpost lazım idi. Bu rol isə Osmanlı Türkiyəsi və Cənubi Qafqazın xristian əhəlisini oynaya bilərdi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hələ XVIII əsrin I yansında Azərbaycan Səfəvilər dövləti və Osmanlı Türkiyəsi ərazilərində yaşayan və Cənubi Qafqazın yerli (avtoxtan - C.B.) əhəlisi olmayan ermənilər öz "zülmkarlarından" azad olmaq üçün o zaman Avropanın xristian dövlətlərinə daha çox ümid bəsləyirdilər. Bu məqsədlə, 1678-ci ildə Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin üçüncü paytaxt olan İsfahana şəhəri yaxınlığında I Şah Abbas tərəfindən ermənilər üçün salınmış Culfa şəhərində Katolikos Akopun sədrliyi ilə Erməni Qırıqoryan Kilsəsinin və erməni tacirlərinin xüsusi müşavirəsi keçirilir və katolikosun rəhbərliyi ilə yeddə nəfərlik nümayəndə heyəti Avropaya göndərilir. Heyət qarşısında qoyulan əsas məqsəd erməniləri Azərbaycan Səfəvilər dövləti hökumətindən azad etmək yolunu Avropanın xristian dövlətlərinin köməyi ilə tapmaq idi. Avropada heç bir siyasi nəticə əldə edə bilməyən ermənilər Avstriya-Macarıstan imperatorunun məsləhəti ilə Rusiya çarı I Pyotr mürciat edir və onun tərəfindən böyük razılıqla qarşılanırlar. Avstriya-Macarıstan monarxi lohann-Vilhelm I Pyotra yazdığı məktubunda ermənilərin əsas məqsədini belə izah edir: "Erməni manim yanına Beros nəslindən olan Uri adlı bir malikdən daha vərtəpət Minasi göndərmişlər. Onların əsas məqsədi Ermənistanı (Osmanlı Türkiyəsi ərazisində Fərat və Dəclə çaylarının yuxarı axarı etrafında yerləşən kiçik bir ərazi nəzərdə tutulur - C.B.) İran (Azərbaycan Səfəvilər dövləti - C.B.)

QONDARMA ERMƏNİ SOYQIRIMI VƏ YA ERMƏNİ FAŞİZMİNİN AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI TÖRƏTDİYİ CINAYƏTLƏR

zülmindən azad etməkdir. Əgər Siz öz imperator iradəni göstərib Ermənistanı xilas etmək üçün bizə ordumuzla Sizin imperiyanın ərazisindən keçməyə icazə versəniz, onda biz erməni nümayəndələrinin təklifini qəbul etməyə hazırıq". Bundan əlavə, məktubda erməni nümayəndə heyətinin başçısı İsrail Urinin çar tərəfindən qəbul edilərək dinlənilməsi xahiş olunurdu. 1701-ci il iyunun 30-da I Pyotr erməni nümayəndələrini qəbul edərək təklif olunan hərbi layihənin bütün detalları ilə tanış olduqdan sonra Cənubi Qafqazı öyrənmək üçün öz erməni məmurlarından birini buraya göndərdi. O, göndərdiyi nümayəndəsinin məlumatını dinlədikdən sonra Avstriya-Macarıstan imperatorunun təklifinə rədd cavabı verir və çar Rusiyası üçün çox əlverişli bir hərbi-siyasi şəraitin yarandığını yazır. Belə bir fürsətə qəbul olunan I Pyotr Qafqazın işğalı üçün hərbi-strateji planların hazırlanmasına 21 il vaxt sərf etdi. Bu hazırlanan planların əsas mahiyyətini Cənubi Qafqazın böyük hissəsini və Şimali Azərbaycanı ələ keçirərək buraya Osmanlı Türkiyəsi və indiki İran İslam Respublikası ərazilərindən erməniləri köçürmək və paytaxtı Xəzər dənizi sahilində yerləşən Rusiya imperiyasının Ön Asiya, Yaxın Şərq ölkələri və ilk növbədə Hind okeanına çıxışını maneəsiz təmin edə biləcək qondarma bir erməni "dövlətinin" - forpostun yaradılması təşkil edirdi.

Məlumdur ki, o zaman bu planların həyata keçirilməsinə I Pyotr onun ölməz maneə olsa da, onun 1724-cü ilin oktyabrında gələcəkdə işğal ediləcək Azərbaycan ərazilərində ermənilərin köçürülməsi ilə bağlı verdiyi fərman mühüm rol oynadı. Bundan sonra bu işğal planları Azərbaycan ərazilərində çar Rusiyası və Qacarlar İrəni tərəfindən 12 oktyabr 1813-cü il Gültüstən və 1828-ci il fevralın 10-da imzalanmış Türkmənçay müqavilələrinə əsasən həyata keçirildi. Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə əsasən Qacarlar İrəni və Osmanlı Türkiyəsi ərazilərindən erməniləri Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olunmuş Şimali Azərbaycan ərazilərinə kütləvi şəkildə köçürülməsinə başlanıldı. 1826-1828-ci illər II Rusiya-İran müharibəsi zamanı xalqın əhəlisini Hüseyinşulu xan Qacar, qardaşı Həsən xan Qacar və onun nəvəsi Fətəli xan Qacanın rəhbərliyi altında 1827-ci il 27 aprel - 23 iyun və 24 sentyabr - 1 oktyabr tarixlərində çar Rusiyası ordusunun İrəvan şəhəri və həmin ilin 16-17 aprel və 14-20 sentyabr tarixlərində Sərdarabad qalasına hücumlarını qəhrəmanlıqla dəf edərək onu dörd dəfə uğurla müdafiə edə bildilər. Lakin İrəvan qalasını mühasirədə saxlayan general Paskeviç vaxtla burada çox az sayda məskunlaşan ermənilərdən istifadə edərək qala ilə bağlı ən dəqiq məlumatları əldə

edə bildi. Çox təəssüflər olsun ki, bu xəyanət işində Təbriz şəhərinin axundu Mirfətəh Təbatəinin də əli olduğu arxiv sənədləri ilə təsdiq olunur. Ermənilərin etdiyi xəyanət Rusiya imperiyası ordusu tərəfindən İrəvan qalasının və son nəticədə bütün xanlıq ərazilərinin işğalı ilə nəticələndi. Göstərdiyi bu "qəhrəmanlığa" görə general I.F.Paskeviç çar I Nikolayın fərmanları ilə qraf titulu, II dərəcəli Georgi ordeni, 1 milyon rubl miqdarında qızıl pul və İrəvan şəhərinin onun tərəfindən işğalı şərafi-nə görə isə "Ervanski" titulu

ilə mükafatlandırıldı. Çar Rusiyasının məqsədi İrəvan şəhərini işğal olunmuş Şimali Azərbaycan torpaqlarında yaradılacaq erməni dövlətinin paytaxtı etmək idi. 1826-1828-ci illərdə I Rusiya-İran müharibəsi gedişində Şimali Azərbaycan İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqların ərazilərinə 18 min erməni ailəsi köçürüldü. 1828-1830-cu illər ərzində isə Cənubi Qafqaza İrəvan 40000, Türkiyəyə isə 85000 nəfər erməni köçürüldü və onlar Yelizavetpol (1804-cü ilin yanvarınadək keçmiş Gəncə və Qarabağ xanlıqlarının əraziləri) və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı torpaqlarında yerləşdirildi, onlara 200000 desyatindən çox xəzine torpağı ayrıldı. 1828-ci il martın 21-də çar I Nikolayın fərmanı ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqların ərazilərində ermənilər üçün qondarma "Erməni vilayəti" yaradıldı.

TARİXİ FAKTLARIN DİLİ İLƏ

Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda təşkil etdiyi milli toqşumalarla müşayiət edilən siyasətinin mahiyyətini I Dövlət Dumasının Yelizavetpol quberniyasından seçilmiş deputat İsmayil xan Ziyad-xanov 12 iyun 1906-cı ildə keçirilən I çağırış I sessiyanın 25-ci iclasında 1906-cı il mayın 27-də İrəvanda tatarlarla ermənilər arasında baş vermiş toqşumalar, əhəlinin təhlükəsizliyinin təmin olunması tədbirləri barədə Nazirlər Şurası sədrinə verilən sorğuya dəlil müzakirələrə iştirakı zamanı etdiyi çıxışında belə qiymətləndirdi: "Biz müsəlmanlara onlar deyirdilər: 'Siz iqtisadi cəhətdən erməniləri kölə vəziyyətinə saldınız, onlar öz çarlığını yaratmaq istəyərək güclü silahlanırlar, bir gün görəcəksiniz ki, siz artıq yoxsunuz. Ermənilərə isə deyirdilər ki, panislamizm ideyası müsəlman cəmiyyətinin bütün təbəqələrinə dərin kök salmışdır və bir gün müsəlmanlar sizə tika-tika doğrayacaqlar. Fitnəkarlıq bu yolla gedirdi". I.Ziyad-xanovun Dövlət Dumasında etdiyi bu çıxışdan 116 il keçməsinə baxmayaraq, 1906-cı ildən bu günə qədər keçən dövrün hadisələrini analiz etdikdə I.Ziyad-xanovun nə qədər uzaqgörən və müdrik bir insan olduğunu şahidi olursan. Yeri gəlmişkən, burada

mühüm bir məsələni xüsusilə olaraq qeyd etmək çox vacibdir. Belə ki, çar Rusiyasının müstəmləkələrdə, xüsusilə Cənubi Qafqazda milli münafiqələri qızdırmaq siyasəti Azərbaycan xalqının görkəmli ziyalıları çox narahət edirdi. Buna görə də, onlar çarizm tərəfindən milli qarşılıqlı təhribə edilən erməni siyasi təşkilatlarına tutarlı cavab vermək üçün 1907-ci ilin martında Gəncə şəhərində Cənubi Qafqaz, Şimali Qafqaz və Krim müsəlmanlarının qurultayında Qarabağda mövcud olan erməni terror və siyasi təşkilatlarına cavab olaraq qəbul etmişlər. Qəbul edilmiş qərarə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu: - "Difai" təşkilatının fəaliyyəti orada təşkil edildi. - Bakı sahibkarları H.Z.Tağıyevin və A.Ş.Əsədullayevin köməyi ilə Ağdam yaxınlığında knyaz Uçmievçərin mülkləri satın alınaraq orada yalnız müsəlmanlar yerləşdirilsin; - hökumət Şuşada yaşamaq azərbaycanlılara bir vəzifə olaraq təpşirilsin; - Qarabağ müsəlman vilayətinə çevrilsin. Qurultayın qərarı ilə "Difai" təşkilatının Qarabağda "Qarabağ Birlik Məclisi" adı bölünməsi də yaradılmışdı. Məclisin baş komitəsi Şuşa şəhərində yerləşirdi. Təşkilatın sədri Kerim bəy Mehmandarov idi. Təşkilatın 400 nəfərdən ibarət döyüş dəstəsi var idi. "Qarabağ Birlik Məclisi"nin 1907-ci ildə qəbul etdiyi 53 maddədən ibarət proqramda azərbaycanlı əhəlinin milli mənafehlərinin qorunması əsas vəzifə kimi müəyyən edilmişdi. XX əsrin əvvəlində Şimali Azərbaycanda və Şərqi Anadoluda erməni dini və siyasi dairələrinin fəallığına heç də səbəbsiz deyildi. 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra fəaliyyətə başlayan Erməni Qırıqoryan kilsəsinin İstanbul patriarxlığı tərəfindən böyük dövlətçilikçi işlər nazirliklərə öz narazılığını ifadə edən məktublər göndərilmişdi. Vaxtilə işğal olunmuş Şimali Azərbaycan və imperiyanın digər ərazilərinə köçürülən ermənilər çar hökumətinə mürciat edərək Türkiyədə yaşayan ermənilərə yardım göstərilməsini xahiş etmişdilər. Ədirne danışıqları başlanan zaman gizli şəkildə ermənilər Erməni Milli Məclisini çağıraraq çar bənd-

dən ibarət hazırladığın memorandumu Əcmiadzin kilsəsi vasitəsilə çar II Nikolaya göndərmək haqqında qərar qəbul etdilər. Memorandumda Ağrı dağın Fərat çayına qədər olan ərazilərin çar Rusiyası ilə birləşdirilməsi, ermənilərə yüksək imtiyazların verilməsi və həyata keçiriləcək islahatlar başa çatana qədər ermənilərin işğal olunmuş ərazilərdə qalması və erməni nümayəndə heyətinin danışıqlarda iştirakının təmin edilməsi təklif olunurdu. Lakin bu təkliflər heç bir mənəbə tərəfindən təsdiq olunmur. Erməni müəllifi Leonov 1916-cı ildə Tiflisdə nəşr olunan "Erməni məsələsinin sənədləri" kitabında verilən məlumatdan da aydın olur ki, erməni katolikosunun yuxarıda adı çəkilən təkliflərlə bağlı rus çarına heç bir mürciatı olmamış və Ədirne müqaviləsində ermənilərə bağlı heç bir məsələyə yer verilməmişdir. Lakin San-Stefano danışıqlarında ermənilərin cəhdi baş tutur və müqavilənin 16-cı maddəsi ermənilərə həsr edilir. Bu maddədə ermənilərin kompakt yaşadıqları işğal olunmuş Şərqi Anadolu ərazilərində islahatlar həyata keçirildikdən sonra həmin ərazilərin azad edilməsi qeyd olunur. Bu maddədə də ermənilərə muxtariyyət verilməsi məsələsindən bir cümlə belə yoxdur. Müqavilədə belə bir cümlə olduğu halda ermənilərin six yaşadıqları ərazilər çar Rusiyasının protektoratlığı altında olacaqdı. Amma çar Rusiyası San-Stefano müqaviləsinin şərtlərinə yenidən baxılacağına əmin idi. Çünki bu müqavilənin ikinci variantı idi və o çap olunduqdan sonra Avstriya-Macarıstan, İngiltərə və Fransa ona qarşı çıxdılar. Almaniyə kansleri Otto fon Bismarckın təklifi ilə 1878-ci il iyunun 13-də Berlin Konqresi çağırıldı və iyulun 13-də müqavilə imzalandı. Təbii ki, qəndirilməmiş müqavilənin 16-cı maddəsi müzakirə edərək onu Berlin müqaviləsinin 61-ci maddəsinə kimi qəbul etdi. Bu maddədə ermənilərin yaşadıqları ərazilərdə islahatların aparılması və bu işdə böyük dövlətlərin qarant olması məsələsi öz əksini tapmışdı. Bundan əlavə, müqavilənin şərtlərinə görə, Batum, Qars və Ərdəhan Rusiyanın himayəsinə keçir, Bayazit Osmanlı Türkiyəsinə qaytarılır, Qotur vilayəti isə Qacarlar İrəvanın tərkibinə verildi. Müqavilənin 62-ci maddəsi isə ermənilərə və digər azsaylı xalqlara müəyyən mədəni imtiyazlar verirdi. Konqresin qərarlarından narazı qalan ermənilər böyük dövlətlərin onları himayədarlıq götürmək təklifini irəli sürsələr də, onların bu təklifi də qəbul edilmədi və ermənilər Berlin konqresindən əliboş qaldılar. Lakin bu o demək deyildi ki, "erməni məsələsi" böyük dövlətlərin gündəliyindən çıxarılmışdı.

(davamı növbəti saylarımızda)

Cəbi BƏHRAMOV, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun icraçı direktoru, tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.